

УДК 027.1:094(477) "16/17"

Віктор Соколов,
кандидат історичних наук, головний бібліотекар
Національної парламентської бібліотеки України

Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII—XVIII століття

Досліджуються історія формування, структура, коло читачів книжкових зібрань української козацької старшини наприкінці XVII—XVIII ст. Аналізуються особливості розвитку окремих книгозбірень різних представників козацької старшини, їхні особисті читачькі потреби та інтереси.

Ключові слова: Україна, XVII—XVIII ст., історія, козацька старшина, книга, книжкове зібрання, історія бібліотек, приватні бібліотеки.

Вивчення книжкових зібрань козацької старшини XVII—XVIII ст., незважаючи на появу численних наукових праць з історії культури, освіти, побуту козацтва, залишається актуальним не тільки тому, що відсутні всебічні узагальнюючі дослідження із запропонованої теми, а й тому, що не розкрито багато питань формування та розвитку окремих книгозбірень цього прошарку українського суспільства, зростаючий інтерес до духовного життя якого зумовлений як національними особливостями розвитку вітчизняної культури, так і тим, що інтелектуальні орієнтири цієї верстви багато в чому впливали на формування ментальності українського народу. Ще не розкриті питання комплектування, динаміки, місця та значення бібліотек козацької старшини у суспільному житті аналізованого періоду, функціонування книг з книгозбірень у тогочасному соціумі. Увагу дослідників С. Білокона, І. Борщака, С. Павленка, В. Ульяновського, В. Шевчука, Г. Шемана привертало, в першу чергу, бібліотеки видатних діячів-представників козацької старшини. Окремі аспекти стану книжкових зібрань різних представників козацької старшини аналізуються у працях О. Дзюби, П. Зленка, Я. Ісаєвича, І. Лісової, В. Сєдих (у співавторстві з М. Войновою) та ін. Дослідженню читачьких інтересів козаків та складу їхніх книгозбірень присвячені праці С. Абросимової, О. Апанович, І. Каганова та інших науковців.

Із часу виникнення писемності та поширення християнства духовне життя українського народу було постійно пов'язане з книгою. Розвиток освіти, книгодрукування на землях України та розповсюдження видань сприяли створенню і поширенню приватних бібліотек, зокрема серед духовенства та козацької старшини. У досліджуваній період (особливо у бурхливе на військові події XVII ст.) козаки, часто перебуваючи в походах, передавали книги церквам та монастирям на зберігання. Така традиція усталилась і надалі, коли козаки (особливо в ознаменування якоїсь події) вже за звичаєм передавали, дарували, заповідали книги церквам та монастирям, першопочатковий книжковий фонд яких можна розглядати як своєрідне відображення козацьких бібліотек [9, с. 20—21]. За підрахунками Д. Яворницького у володіннях запорізьких козаків існувало 60 церков, які мали книжкові зібрання [48, с. 217]. До "читацької палітри" козаків до 40-х років XVII ст. входили книги суто релігійного змісту: євангелія, акафісти, мінеї, служебники,

псалтирі, требники, тріоді та ін. [9, с. 21]. Про релігійність козаків, яка була відмінною рисою їхнього характеру, свідчать маргіналії на стародруках XVII—XVIII ст. Іноді вони повідомляють, що книги (оскільки ті коштували дуже дорого) купували не тільки одноосібно, а й у складчину. Так, наприклад, власниками "Тріоді пісної" були Ф. Варламенко, Д. Валеви́ч, Л. Лещенко і жінка А. Шпортиха [9, с. 21]. З другої половини XVII ст. серед козаків все частіше починала розповсюджуватися світська книга. Так, є відомості, що запорозький сотник Д. Левенець був власником книги "Трубы на дни нарочития праздников господских..." Лазаря Барановича (1616—1693) (К., 1674). Власницькі записи на книгах (провенієнції), що часто робили в ті часи, зберегли імена господарів книг: курінних отаманів Л. Облуповського, Д. Легуша, О. Білецького, кошових отаманів І. Малашевича, Й. Гладкого, П. Калнишевського та ін. [10, с. 38]. Ці записи частково допомагають розкрити читачькі інтереси власників книг та відтворити склад книжкових колекцій, що були розпорошені у наступні роки. Наприклад, є відповідний запис на книзі про технологію виготовлення і використання барвників "Открытие сокровенных художеств, служащее для фабрикантов, мануфактуристов, художников, мастеровых людей и для экономии" (М., 1769), який свідчить, що це видання перебувало в бібліотеці Кирила Розумовського (1728—1803) — останнього гетьмана України (1750—1764) [7].

Козацькі гетьмани від часів Петра Конашевича-Сагайдачного (1570—1622) піклувалися про розвиток освіти на українських землях. Вони усвідомлювали, що братські школи і самі православні братства активно виступають за збереження і розвиток національної культури. Залишилося чимало гетьманських розпоряджень про надання освітнім установам привілеїв та вольностей. Син антіохійського патріарха Макарія Павло Алепський (Халебський) (1627—1669), який побував на українських землях у 1654 та 1656 рр., відзначав високий рівень освіченості місцевого люду. "Усі вміють читати, навіть сироти", — занотував він у своїх записках [43, с. 26]. У початкових школах козаків навчали читати, писати, рахувати, співати, вчили ремеслу, військовій справі, закону Божому. Посібниками для навчання були "Часослов", "Псалтир", так звана "Козацька читанка", що містила історичні, юридичні, географічні, літературні відомості та інші книги, які повинні були бути при школах. У січових школах, що за рівнем освіти прирівнювалися до брат-

ських шкіл, вивчали латину, арифметику, геометрію, географію, астрономію, музику, пітику, риторичку, військову справу. Звичайно, для засвоєння цих предметів була необхідна відповідна кількість книжок із різних галузей знань. До того ж кожен учень робив конспекти лекцій викладачів, які надалі неодноразово переписували. Проте є відомості, що серед старшини, особливо в роки Хмельниччини та Руїни (1648—1687), були і неписьменні. На це вказує той факт, що за деяких полковників та сотників і навіть генеральних старшин договірні статті та універсали підписували їхні писарі. Як зазначає видатний письменник та дослідник української старовини М. Сементовський (1819—1879), "полковний писарь заведывал всею письменною частию и за неграмотного полковника сам подписывался" [39, с. 48]. Надалі таке явище майже зникло.

До складу козацької старшини входили: гетьман, полковники, кошові отамани, судді, писарі, бунчукові товариші тощо. Це був привілейований прошарок суспільства, сформований не за походженням, а за особистими рисами тих, хто входив до нього, до того ж, виборний. З другої половини XVII ст. дедалі більше дітей козацької старшини, після отримання освіти в Києво-Могилянській академії, в колегіумах та інших школах України, продовжували навчання у закладах Європи. Повертаючись з-за кордону, козацькі юнаки привозили з собою багато західноєвропейських книжок, сприяли поширенню нових культурно-просвітницьких течій. Наприкінці XVII ст., коли діти "хмельничан" зайняли старшинські посади, практично вся полково-сотенна та генеральна старшина стала письменною. Деякі з них відзначалися високим рівнем освіченості, ерудиції та культури: вони упорядковували родинні архіви, збирали унікальні бібліотеки, викладали у вищих школах, очолювали канцелярії державних урядових установ тощо. До середини XVIII ст. на Лівобережжі навчання дітей козаків, особливо дітей козацької старшини, було обов'язковим [37, с. 108]. На той час на 1099 поселень припадало 866 шкіл (приблизно одна школа на тисячу осіб) [26, с. 224].

Наприкінці XVII та протягом XVIII ст. культурно-просвітницькі течії все більше охоплювали різні прошарки населення України. Посилювалось прагнення до освіти, до різних галузей наук. Любов до книги стала невід'ємною рисою духовного життя освічених верств українського народу, серед яких козацька старшина займала одне з найважливіших місць. З цього часу збирання книжок та формування власних книгозбірень стало типовим соціальним явищем, властивим не тільки заможним верствам населення, верхівці суспільної ієрархії, а й представникам середньої ланки духовенства, козацької старшини, міщан. Звичайно, тоді кількість книжок у зібраннях козацької старшини, як правило, обмежувалася 10—20 назвами, лише іноді 100 найменуваннями. На той час рідкісними були бібліотеки, що перевищували тисячу книг (наприклад, бібліотеки магнатів іноді нараховували десятки тисяч книжок), про які залишились певні відомості, реєстри, каталоги. Про незначні книжкові збирання козацької старшини, міщан, дрібних поміщиків, військових, купців є лише поодинокі фрагментарні відомості. Відомо, що після зруйнування Запорізької Січі в 1775 р. були складені описи майна козацької старшини. За ними кількість книжкових зібрань становила переважно від 6 до 20 найменувань, в основному, релігійної та історичної тематики [38, 251]. Зміст багатьох книг невідомий, оскільки вони описувались не за назвою, а в загальній кількості. В основному, опис подавався в такому вигляді: "книжка одна старая", "тетрадей печатных — 6", "книг больших и малых..." або "польская книга" та ін. На цьому опис книги, як правило, вичерпувався. Укладачі реєстрів і каталогів не вважали за необхідне відтворювати точний заголовок книги, часто не

вказували прізвища автора або перекручували його, не зазначали назву праці чи робили помилки в її написанні, неправильно писали місце й час видання тощо. Проте ці описи дають відомості, які неможливо здобути з інших джерел. Вони констатують наявність певної кількості книг, іноді з позначенням тематики, у різних представників козацької старшини. Є вказівки, що серед видань часто траплялись польські та російські календарі. Більшість книг козацьких зібрань XVII—XVIII ст. була релігійної тематики. Богословські та церковні книги, які продовжували користуватися найбільшим попитом, як правило, домінували у фондах бібліотек того часу, але поступово, особливо з останньої третини XVIII ст., своє місце знаходить світська книга (художня, навчальна, природничо-наукова, виробнича тощо). Так, у стародубського полковника Іллі Пашкова (1729) було декілька книг латинською мовою з теології, польською — "Життя святих", "Книга о судах", рукопис, "писаний старосвітським уставом" [8]. У полковника, генерального обозного в уряді гетьмана Івана Мазепи у 1707—1709 рр., Івана Ломиковського (1646—1714) було рідкісне, вже на той час, видання творів св. Августина в семи томах (Базель, 1542) [16, с. 298].

Світська книга, яку купували у книгарів в Україні або замовляли з-за кордону, була представлена в багатьох зібраннях. Наприклад, генеральний осаул Іван Скоропадський (1727—1782), який мав, за деякими відомостями, гарно підібрану бібліотеку, з 1756 р. систематично купував книги у бреславського крамаря та книгаря Теофіла Корна (до речі, торгівля книгами була родинною справою цієї сім'ї). У зазначеному році І. Скоропадський купив у Т. Корна: "Собрание всех путешествий" (14 частин — за 46 талерів 20 грошей), "Житіє Христини" (2 частини — 5 талерів 15 грошей), "Житіє адмиралов" (2 частини — 4 талера 20 грошей), "Исторію Американскую" (2 частини — 6 талерів 10 грошей), "Состояние Россіи" ("Staat von Russland") (1 талер 15 грошей), "Ганвеево путешествие" у французькій оправі (4 талера 20 грошей), "Крейслерово путешествие" в такій самій оправі (5 талерів 20 грошей), а також "Похожде-ние Жилбласа" ("Avantures de Gilblas") (за 2 талери 6 грошей). Ці книги він отримав через бунчукового товариша Дмитра Білушеїна (1727—1782) [34, с. 236]. Серед праць історичної тематики у XVIII ст. найбільш популярними були "Синопис" та "Феатрон, или Позор исторический" (Спб., 1724). Приміром, "Феатрон" мали бунчукові товариші І. Черниш, Я. Оболенський, лохвицький сотник К. Коченевський. Ця книга також знаходилася в Генеральній військовій та Охтирській полковій канцеляріях [16, 301].

В аналізований період у книгозбірнях козацької старшини, як і в інших представників різних верств середньої ланки суспільства, іноді значну частину книг становили не видання, а рукописи, доступніші як за ціною, так і за змістом. Вони продовжували широко розповсюджуватись серед освічених прошарків населення. Окрім церковних та богословських книг, це були праці з філософії, історії, права, астрології, математики, географії, медицини, ветеринарії, сільського господарства тощо. Популярністю користувались загальнодоступні підручники з основ наук, господарські, медичні поради, календарі та ін. Наприклад, у XVIII ст. серед різних представників козацтва мав попит рукопис під назвою "Фармакопея, или Аптека, или Врачебница", в якому подавались відомості про щомісячні передбачення та лікарські поради, рецепти та молитви. Лікарські та господарські поради іноді переписували канцеляристи, писарі та інші представники козацької старшини для потреб козацького війська. Так, один з рукописів, що називається "Фармакопея...", подає такий запис: "Сею книжку писали все гуртом в Глухове с книжки канцеляриста войскового Федора Зобковского" [3]. Досить часто рукописні лікарські

порадники розповсюджувались під загальною назвою "Лечебник". Як правило, всі вони були збірниками, що складалися з копій різних праць та виписок із книг. Тому серед історичних, богословських та інших творів у цих рукописних збірниках знаходилися окремі праці, уривки або частини творів не тільки з медицини, а й з фізики, астрономії, географії. Ці рукописи часто переходили від одного власника до іншого, знаходячи читачів серед козацтва, міщан, заможних селян, про що свідчать нерідко чисельні надписи на полях книжок [4]. Цікавим щодо цього є лікарський рукописний poradnik "Лекарства описание, которыми без мекика в дому всяк поратоваться может" третьої чверті XVIII ст., що був складений у селі Лютенка Гадяцького полку. Написи на полях свідчать, що рукопис був у власності переважно різних представників козацької старшини та службовців канцелярії [5]: канцеляриста Стефана Пугача, ієрея Василя Левенця, який одночасно міг виконувати й обов'язки сотенного канцеляриста (на що вказує позначка на 58-му аркуші). Час написання цього poradnika відноситься до 1759—1775 рр. На 89-му аркуші починається рукопис іншого лікарського посібника "Аптека домовая, то есть способы робенья особливых лекарств".

В особистому листуванні козацької старшини зазначеного періоду зустрічаються окремі відомості про книги. Адресанти просили придбати або надіслати певні видання. Так, у листі до бунчукового товариша Олексія Єсимонтовського, Андрій Соколовський у 1742 р. писав, що дарує товаришу книгу "Економіка" польською мовою, в якій "є різні корисні практичні поради" [6]. Серед польськомовних книг природничо-наукової тематики користувалися популярністю "Книга, що називається Планетник" і "Комета 1680 р." Невейського, "Зодіак" Дреселіуша, "Травник отця Інокентія", "Прохладный Вертоград" та різні медичні й господарські poradniki [47, с. 70]. На Лівобережній Україні книги польською мовою, звичайно, були поширені менше, ніж на Правобережжі, оскільки книжкові зв'язки, окрім кордонів, ускладнювалися й тим, що царський уряд проводив репресивні заходи щодо ввезення книг із Польщі [30, с. 50]. Проте, незважаючи на це, видання польською і латинською мовами знаходили свого читача і домінували в приватних бібліотеках протягом всього XVII та XVIII ст. Тільки наприкінці XVIII ст. у приватних бібліотеках вони почали поступатися виданням французькою та російською мовами.

Представники верхівки козацької старшини, як правило, мали великі, на той час, бібліотеки, про що залишилися деякі відомості. Так, книжкове зібрання бунчукового товариша Стародубського полку Степана Лашкевича (1734—1782) за каталогом 1764 р. нараховувало 252 назви (371 книгу) [2], більшість — латинською і польською мовами, 76 — французькою. Поряд із церковною та богословською книгою були праці майже з усіх галузей знань, зокрема 32 — природничо-наукової тематики. У подальшому бібліотека інтенсивно поповнювалася і вже на рубежі XVIII—XIX ст. нараховувала близько 12 тис. книг [35, с. 230]. Степан Лашкевич, як й інші представники козацької старшини (Я. Маркович, М. Ханенко, лубенський полковник І. Кулябка, майбутній канцлер царського уряду О. Безбородько та ін.), передплачував різні періодичні видання (журнали, газети) німецькою та французькою мовами, що також подавали відомості з різних галузей наук. Лубенський полковник (в 1757—1771 рр.) Іван Кулябка мав рукописний збірник (1733), де зокрема уміщувався переклад твору про тогочасне міжнародне становище, написаний у жанрі сатири і надрукований у французькому літературному журналі "Merkure de France" [19, с. 166]. Його родич, також лубенський полковник, Петро Кулябка (помер у 1773 р.) купив у 50-х роках XVIII ст. в уже названого книготорговця Теофіла Корна: "Робинсона Крюсоє", "Парижского куховарства книгу", "25 проспектов г. Берлина", 19 азбук та ін. [34, с. 237].

За різними історичними відомостями, великі бібліотеки мали Я. Маркович, М. Ханенко, Г. Полетика, Ф. Туманський, С. Лукомський, Д. Трошинський та інші представники козацької старшини [23, с. 825]. Описи багатьох книгозбірень не збереглися, проте можна стверджувати, що в більшості з них були різноманітні книги релігійної тематики, зокрема "Біблія" різними мовами, класичні праці художньої та наукової літератури, філософські праці, хроніки, атласи, календарі. Так, у бібліотеці Степана Лукомського (1701—1779) у Прилуках, який після відставки (був спочатку військовим канцеляристом, потім сотником, далі полковим обозним) робив переклади з польської, латинської та інших мов історичних праць і займався науковими дослідженнями, були "Діаруш" Шимона Окольного (Краків, 1639), різні літописи, зокрема "Літопис руський", "Записки" Матвія Титловського (цю працю польського історика про події Хотинської війни 1620—1621 рр., що була видана у 1634, С. Лукомський переклав і переробив у 1770 р.), хроніки польських літописців Олександра Вагніна (XVI ст.) та Мартіна Кромера (1512—1589), "Іудейські старожитності" Іосифа Флавія (37—100 рр. н. е.), "Про іудейські старожитності" єгипетського вченого, грека за походженням, Апіона (20-ті рр. до н. е. — 48 р. н. е.), "Історія про короля польського Іоана Собеського" Якова Рубінковського (надрукована польською мовою у 1754 р., а в 1761 р. була перекладена С. Лукомським), лицарський роман "Історія про імператора римського Оттона Першого" (популярний в Європі в XIV—XVII ст.) та ін. Багата на історичні праці була одна з найбільших (декілька тисяч видань та рукописів) у Росії бібліотека видатного українського громадського діяча, письменника і перекладача, сина бунчукового товариша Григорія Андрійовича Полетики (1725—1784), що згоріла у 1771 р. у Петербурзі [17, с. 296].

Багато відомостей стосовно читачьких інтересів представників козацької старшини та шляхів комплексування і складу їх бібліотек можна знайти в щоденних записках генерального підскарбія Якова Марковича (1696—1770) і генерального хорунжого Миколи Ханенка (1691—1760), що дають змогу прослідкувати, як завдяки стійкому прагненню до знань їхні спочатку невеликі книжкові зібрання з часом перетворювалися на великі книгозбірні. Любів до книги та інтерес до збирання книжок виховував у Я. Марковича його духовний вчитель та наставник Феофан Прокопович (1681—1736), від якого Я. Маркович перейняв також зацікавленість до природничих наук. До речі, сам Ф. Прокопович мав бібліотеку, що налічувала більше чотирьох тисяч книжок. У листах до улюбленого учня Ф. Прокопович писав про те, які книги слід прочитати, які придбати. Іноді і сам надсилав певні книги. Зокрема, в одному з таких листів Ф. Прокопович зазначав: "Я послав тобі... шість книг: першу — богословіє Якова, короля Англії, другу — апологію, третю і четверту — математичні; вони досить легкі й багато в них приємного; п'яту — політичну... шоста, нарешті, гадаю, потрібна для вашого господарства, польською мовою, називається "Гіппіка, або Про коні"" [45, с. 23]. Я. Маркович також купував книги як в Росії, так і за кордоном. Так, у Петербурзі він, окрім інших книжок, придбав шість видань польською мовою, "Книжку о небесноземных глобусах" за "полтину"; два календаря за ту ж ціну" та ін. [33, с. 280]. Я. Маркович регулярно записував у щоденнику про прочитані твори, їхній зміст, про придбані книги, зазначав їхню кількість і ціну тощо. Ось один із записів 1724 р.: "Книг в Ромне оставленных пересмотрувалем и показалось: богословских — 21, философских — 12, исторических — 10, медицинских — 5, прочих — 8; из Глухова привезлем — 32, итого тут всех 345" [31, с. 210]. У 1729 р. Я. Маркович брав уроки французької мови у гетьманського секретаря Люки

(у нього навчався і брат Марковича — Іван, який згодом придбав бібліотеку доктора Блюма з гарними іноземними виданнями) [19, 166]. Я. Маркович систематично цікавився як російськими, так і зарубіжними журналами, зокрема випишував французькі періодичні видання або брав їх почитати у гетьмана Данила Апостола (1654—1734). У реєстрі рухомого майна Данила Апостола, що був створений під час арешту гетьмана у 1724 р., зазначено про такі його книги, що перебували у Сорочинцях: "пять книг молитовников, апостол, ще молитовник" та ін. За записами щоденника 1725—1727 рр., написаного французькою мовою сином Данила Апостола — лубенським полковником у 1728—1758 рр. Петром Апостолом (помер у 1758), дізнаємося, що автор, так само як і його батько, передплачував французькі та німецькі газети, цікавився художньою літературою, замовляв книги з-за кордону французькою, німецькою, італійською мовами, зокрема "Історію Фландрії", "Історію Угорщини" та ін. [26, с. 226]. У 40—50-х рр. XVIII ст. Петро Апостол купив у Теофіла Корна такі книги: "Французький родовий календар" (20 грошей), "Реомюрову історію о насекомых" в 6 томах (16 талерів), "Історію церковную автора Флерія" в 36 томах (24 талери, заплативши, окрім того, за оправу всіх 36 томів 12 талерів), "Тиллоттоновы предидки" (4 талерів 20 грошей, і за оправу по 8 грошей кожен — 1 тал. 26 грошей)". За рахунком 16 серпня 1753 р. борг за книги П. Апостола Т. Корну становив 262 талери 29 грошей і 2 пфенінги [34, с. 236].

Я. Маркович, маючи неабиякий інтерес до природничих наук, за підходом часу, намагався комплектувати свою бібліотеку за різними розділами наук, про що є відповідні записи в щоденнику. Він також зазначав, що в бібліотеці багато рукописних книг з різних галузей знання. Книгозбірня постійно поповнювалася виданнями природничо-наукової тематики: "Книга мирозрешения, или Мнение о небесно-земных глобусах и их украшениях" Х. Гюйгенса (М., 1717), "Описание земли Камчатки" С. Крашеніннікова (Спб., 1755) та ін. [44, с. 26]. Про глибокі наукові інтереси Я. Марковича можна дізнатися з його численних виписок з книг та з повідомлень про конспектування найбільш важливих праць. Наприклад, є відомості, що він законспектував книгу винахідника мікроскопа А. ван Левенгука "Обсервації" [32, с. 252]. Оскільки Я. Маркович цікавився астрономією, значний інтерес він проявляв до календарів. Я. Маркович захоплювався й медициною, про що є відповідні записи в щоденнику та про що можна стверджувати, звертаючи увагу на книги, що той замовляв і купляв. У щоденнику він писав, що систематизував книги за форматом, а далі — за галузями знань. Каталог бібліотеки Я. Марковича не зберігся, але в щоденнику (записи з 1717-го по 1767 р.) автор старанно зафіксував відомості про стан своєї книгозбірні, яка поступово набула універсального змісту. До речі, продовжували збирати книги і діти Я. Марковича. Так, його син Андрій придбав книжкове зібрання видатного письменника і філософа Іполита Богдановича (1744—1803), котрий походить з українського козацького старшинського роду Богдановичів (близько 400 томів), багате й на рукописи, серед яких "Лечебник" (початок XVIII ст., у перекладі староукраїнською мовою з латини), "Космографія" (рукопис видання 1566 р.) та ін. [19, с. 173]. Онук генерального підскарбія — Яків Михайлович Маркович (1776—1804), автор історико-топографічної праці "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях" — зібрав бібліотеку, яка нараховувала 366 видань [27, с. 379]. Це були книги переважно з історії і філології, з природничих наук — 25 видань, більшість яких — з географії ("Физическое описание Таврической области" (Спб., 1785), "Описание Казани" (можливо, це праця, що була складена в 1739 р. М. Пестріковим), "Описание Харь-

ковского наместничества" (одне з чотирьох видань, що були надруковані у період 1785—1796 рр.) та ін.).

Багато відомостей про духовне життя козацької старшини XVIII ст. можна знайти в щоденнику Миколи Ханенка (1691—1760), який після закінчення Київської академії в 1717 р. влаштувався до Малоросійської генеральної канцелярії. При гетьманацтві Кирила Розумовського (1750—1764) М. Ханенко жив у Глухові і належав до близького оточення гетьмана. У діаріуші М. Ханенка, який він вів у 1727—1734 рр. та у 1741—1753 рр., можна знайти відомості про рівень освіти козацької старшини, їхній світогляд, читацькі інтереси. Зі студентських років М. Ханенко постійно цікавився як художньою, так і науковою літературою, передплачував книги з-за кордону, обмінювався виданнями з товаришами. Значна частина його бібліотеки перебувала в одному з маєтків м. Городищі. Є чимало записів про обмін, дарування та купівлю книжок. Спираючись на його щоденник, можна стверджувати, що у колі читацьких інтересів козацької старшини середини XVIII ст. важливе місце посідали періодичні видання. Книжкове зібрання М. Ханенка із 150 найменувань знаходилося в м. Стародубі, де той жив в останні роки свого життя [19, с. 167]. Він писав, що воно також часто поповнювалося за рахунок подарунків. Багато книжок у М. Ханенка брали читати О. Корецький, Ф. Чуйкевич, М. Зіневич, архімандрит Платон Малиновський та ін. Сам М. Ханенко теж часто брав читати книги у того ж П. Малиновського, отця Барановського, синодального ключаря Якова Леванідова та ін.

Більшість книг з бібліотеки М. Ханенка було релігійного та історичного змісту переважно латинською мовою. Проте були й книги з географії, фізики, техніки, математики, медицини латинською, польською, німецькою мовами. М. Ханенко добре володів іноземними мовами і сам перекладав з латини російською мовою, зокрема праці природничо-наукової тематики [28, с. 169]. Неабиякий інтерес він мав до геодезії, яка почала розвиватися у XVIII ст., цікавився картами та планами місцевостей України, математикою. Під впливом спілкування з видатним математиком і фізиком Георгієм Крафтом (1701—1754) у 1732 р. М. Ханенко просить професора придбати для нього книги за кордоном. У списку, складеному для професора, 15 найменувань латинською мовою, серед яких "Вступ до загальної географії" Кловверія, "Географія давня і нова" Целларія, "Про логарифми, тангенс і секанс" та ін. [18, с. 67—68]. Замовляв М. Ханенко книги (наприклад "Арифметику" Ламберія, "Фізику" та ін.) й через сина — студента Кільського університету, але частіше сам купував у книгарнях та на ярмарках. У записі щоденника за 1748 р. читаємо: "За книгу "Физика экспериментальная" дано 60 коп." [18, с. 377]. Після смерті М. Ханенка його книгозбірня потрапила до Новгород-Сіверської повітової школи. У той час нерідко свої книги за життя або за заповітом передавали в навчальні заклади, церкви, монастирі "за отпущение грехов", про що є записи на деяких з них. Пожертви і подарунки були одним із головних шляхів комплектування книжкових зібрань монастирів. Траплялись випадки, коли викладачі та студенти, які удосконалювали свою освіту за кордоном, купували там потрібну для навчання літературу, а потім дарували її бібліотекам навчальних закладів, монастирів або церкви.

Більшість книжок та бібліотек представників козацької старшини було розпорощено або знищено у буревіях історичних подій XVII—XVIII ст. Так, у листопаді 1708 р. російськими військами під проводом О. Меншикова (1673—1729) під час взяття міста Батурина було знищено книжкові зібрання, вірогідно, багатьох представників козацької старшини, зокрема згоріли великі бібліотеки гетьмана Івана Мазепи (1639—1709) та генерального писаря Пилипа Орлика

(1672—1742) [21, с. 378]. Іван Мазепа свою бібліотеку збирав понад 30 років [36, с. 27]. Більшість книг для неї замовляв за кордоном, зокрема через Теофіла Корна. У XVII—XVIII ст. книги, що надходили з-за кордону, відігравали головну роль в інтелектуальному житті України. Під час поїздки до Батурина, французький дипломат Жан Балюз бачив у бібліотеці І. Мазепа чимало цінних і рідкісних, уже на той час, видань, зокрема багато гарних книг латинською мовою [13, с. 24—25]. Напевно, у книжковому зібранні гетьмана було багато інкунабул, палеотипів, цінних рукописів та раритетних видань. Пилип Орлик із захопленням згадував у щоденнику про "величну бібліотеку" та про її "багатства, рівним яким не було в Україні" [42, с. 443]. У самого Пилипа Орлика також була велика бібліотека, знищена під час взяття Батурина, про що він писав в одному з листів 1730 р. За деякими відомостями вона складалася переважно з кирилических видань та рукописів, здебільшого релігійної тематики. Проте, якщо порівнювати каталог 1738 р. другої бібліотеки Пилипа Орлика, яку він зібрав в еміграції, то, аналізуючи читацькі інтереси власника, можна стверджувати, що і перша його бібліотека була багата на твори класиків художньої літератури, праці з історії, філософії, права, природничих наук [29, с. 23]. Велику бібліотеку мав, ймовірно, гетьман 1722—1724 рр. Павло Полуботок (1660—1724). У реєстрі майна П. Полуботка було записано про наявність у нього таких книг, як "два Барониуши руския, Жития Святых Отец дві ... Часослов московський, Меч духовный, Псалтир велика под червоною оправою, Требник великий, Книга польская подгатином оправленная, Тріод постная, Спекулум Саксонум, Синонима Велика, Кнапиуш великий, Панагирик польський, Философия панская ... Калепин великий, Літопись писаний Св. Дмитрия Ростовскаго, Книга записки руки покійного пана, Книга мир с Богом, Книга аптечная писана уставом, Другая философия писанная, Реторика покійного пана, Регламент, Книжка латинская... Ілотропион, Параклис... Псалтирь... Акафист жолтый, Часослов старый" та ін. [25, с. 19]. У другій половині XVIII ст., за свідченнями очевидців, одну з найкращих бібліотек у Європі, у тому ж Батурині, мав гетьман Кирило Розумовський (1728—1803), який більшість книг, так само, як й Іван Мазепа, замовляв з-за кордону. На 1774 р. вона нараховувала більше 2000 видань. Є відомості, що К. Розумовський виношував плани запросити на посаду завідувача бібліотеки відомого французького просвітителя Ж.-Ж. Руссо, а потім передати йому свою бібліотеку, та їхня зустріч так і не відбулася. Згодом бібліотекарем став француз на ім'я Адам, який п'ятнадцять років прожив у родині Розумовських і не тільки доглядав за станом книг, а й уклав систематичний каталог зібрання. Надалі бібліотека К. Розумовського в Батурині була розпорошена. До наших днів дійшла лише нотна збірка. Частина книг його бібліотеки (близько п'яти тисяч книжок) наприкінці XVIII ст. розміщувалася в побудованому на його замовлення палаці в Почепі. Надалі частина книг бібліотеки К. Розумовського опинилася у книжковому зібранні Репніних у Яготині, інша — у Відні, де був послом син Кирила Розумовського — Андрій [20, с. 200—202].

Збереглися відомості про наявність великої бібліотеки у канцеляриста запорозького війська Самійла Величка (1670—1728) — автора відомого козацького "Літопису", складеного в рукописному вигляді у 1720 р. Звичайно, для написання своєї праці Самійлові Величку була потрібна бібліотека, де було б багато видань та рукописів з історії, географії, права, художньої літератури. У "Літописі" автор зазначав, що має багато документів та власну бібліотеку [40, с. 75]. Окремі відомості про її склад дослідники знаходять, вивчаючи архіви, стародруки та рукописи, як в Україні, так і в Росії. Так,

В. Колосова виявила в московських архівах сім книг з власницьким записом: "З книг Самойла Величка, канцеляриста" [15, с. 201]. За змістом "Літопису" можна стверджувати, що в бібліотеці його автора були: "Діаруш" Шимона Окозького (Краків, 1639), "Війна домова" Самуеля Твардовського (Каліш, 1681), російський переклад книги Самуїла Пуфендорфа "Введение в историю европейскую" (Спб., 1718), хроніки Олександра Гвагніна і Мартіна Кромера (XVI ст.), анонімна польська праця під назвою "Нужда з Бідой з Польщі йде", "Синопис" (авторство якого часто приписують архимандриту Інокентію Гізелю. Після першого видання у Києві у 1674 р., "Синопис", що довгий час слугував у Російській імперії підручником з історії, друкувався майже 30 разів), "Старий західний костел" (1678) та "Скарбниця потребная" Іоаннія Галятівського (Новгород-Сіверський, 1676), "Книга житія святих" Данила Туптала (К., 1689—1705), "Катехізіс" Каріона Істоміна (М., 1720), "Вечеря духовна" Симеона Полоцького (М., 1683), поема О. Бучинського-Яскольда "Чигирин" (Новгород-Сіверський, 1678), "Звільнення Єрусалима" Торквато Тассо (на основі якого С. Величко створив власну новелу), "Прогностик" Томаша Ормінського (Замойськ, 1698), праці Івана Максимовича, Лазаря Барановича, козацькі літописи, хроніки та ін. С. Величко активно використовував іноземні періодичні видання, зокрема користувався краківськими газетами, читав і перекладав праці з різних іноземних мов: польської, німецької, латини (є відомості, що він у 1728 р. переклав з німецької мови "Космографію" обсягом у 866 сторінок) [46, с. 2—9].

Останні роки життя Самійло Величко проживав у Диканьці — маєтку Кочубеїв, де він і займався літературною діяльністю. Напевно, тут була велика бібліотека, багата на художню, історичну, природничо-наукову літературу. На основі непрямих даних можна припустити, що мали великі бібліотеки гетьман Іван Самойлович (1630—1690) і його сини (Яків, Григорій, Семен), гетьман Іван Скоропадський (1646—1722), управитель канцелярії Олександр Безбородько (1746—1799), його молодший брат — Ілько Безбородько (1756—1815), генеральний підскарбій (останній) Василь Гудович (1754—1806), правнук генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея — Віктор Кочубей (1768—1834) та багато інших представників верхівки козацької старшини. Про ці книгозбірні залишилися лише фрагментарні відомості [19, с. 167; 20, с. 199]. Відтворення їхнього складу потребує подальших досліджень архівних матеріалів, листування, щоденників, споминів, описів майна, а також вивчення екслібрисів та провенієнцій, що зустрічаються на стародруках і рукописах.

З другої половини XVIII ст. кількість приватних бібліотек, у тому числі козацької старшини, поступово зростала. Вони ставали більшими та тематично різноманітнішими. Аналіз складу книжкових зібрань козацької старшини дає можливість встановлювати характер освіченості власників зібрань, їхні інтереси, рівень наукових знань, особисті уподобання, а також масштаби розповсюдження видань і рукописів, коло їх читання, впливи на духовне життя та формування світогляду. На Лівобережжі протягом XVII—XVIII ст. у книжкових зібраннях козацької старшини, як правило, були присутні церковно-богословські книги, праці з історії, права, філософії, географії, медицини, математики, описи подорожей, атласи, карти, календарі [22, с. 134]. Розповсюдження ідей Просвітництва серед різних представників козацької старшини сприяло розвитку освіти й науки, зростанню читацького інтересу, зокрема до наукової літератури. Збільшення кількості книжкових зібрань серед цього прошарку населення сприяло витворенню того інтелектуального клімату, що забезпечував подальше зростання попиту

на книги. Таким чином, формування та розповсюдження бібліотек були істотним чинником у розвитку книговидання. Розвиток виробничих сил, техніки, науки й освіти стимулював у освіченого населення України прагнення до читання та збирання не тільки релігійної, а й світської книги, яка поступово, протягом другої половини XVIII ст., все більше ставала невід'ємною частиною приватних книжкових зібрань, зокрема в книжкових зібраннях різних представників козацької старшини.

Список використаних джерел та літератури

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: шифр: III 9 (СБ) (003).
2. Там само. — Ф. 2, спр. 6781.
3. Там само. — Ф. 1, спр. 697.
4. Там само. — Ф. 8, спр. 194 (279).
5. Там само. — Ф. 30, спр. 132.
6. Там само. — Ф. 1, спр. 57480 (Лаз.43) 3.
7. Фонди державного Музея книги та книгодрукування України: шифр: КП-30545/СД-440.
8. Центральний державний історичний архів України м. Києва: шифр: ф. 59, оп. 1, спр. 11096, арк. 12.
9. Абросимова С. Книга на Запорозькій Січі / С. Абросимова // Книжник. — 1991. — № 6. — С. 20—21.
10. Абросимова С. Духовна культура запорожців: козацькі бібліотеки / С. Абросимова // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : матеріали Міжн. наук. конф., 13—17 трав. 1991 р. У 3 вип. Вип. 3 / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. — К, 1993. — С. 36—40.
11. Апанович О. М. "Щоденник" Якова Марковича / О. М. Апанович // Бібліотечний вісник. — 1997. — № 4. — С. 29—31.
12. Білокінь С. Книжні інтереси Миколи Ханенка / С. Білокінь // Просвітник. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісасевича / уклад Б. Якимович [та ін.]. — Львів, 1998. — Вип. 5 : Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — С. 117—124.
13. Борщак І. Мазепа: людина і історичний діяч / І. Борщак // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — 1933. — Т. 152. — С. 1—28.
14. Борщак І. В книгозбірні гетьмана Орлика / І. Борщак // Літературно-науковий вісник. — 1923. — Кн. 11. — С. 260—266.
15. Дзира Я. Самійло Величко та його літопис / Я. Дзира // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — 1971. — Вип. 4. — С. 199—200.
16. Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань / О. Дзюба // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — К., 2002. — Вип. 2. — С. 292—302.
17. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст.: (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — 348 с.
18. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727—1753 гг.). — К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1884. — 524 с.
19. Зленко П. Українські приватні бібліотеки / П. Зленко // Українська книга. — 1937. — № 7/8. — С. 166—174.
20. Там само. — № 9—10. — С. 197—203.
21. Ісасевич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісасевич. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 520 с.
22. Історія української культури / під ред. І. Крип'якевича. — Нью-Йорк: [б. в.], 1990. — 719 с.
23. Історія української культури : у 5 т. / голов. ред. Патон Б. Є. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 3 : Українська культура другої половини XVII—XVIII століть. — 1247 с.
24. Каганов И. Я. Я. Маркович и его "Дневник" как материал для истории просветительства на Украине в первой половине XVIII века / И. Я. Каганов // Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века / Ин-т рус. лит. (Пушкинский дом). — М.; Л., 1961. — С. 113—126.
25. Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина / О. Коваленко. — Чернівці: Сіверянський літопис, 1996. — 93 с.
26. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба / Б. Крупницький. — К.: Україна, 2004. — 288 с.
27. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины / А. Лазаревский // Киевская старина. — 1894. — № 12. — С. 349—387.
28. Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. — Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1970. — 204 с.
29. Лісова І. В. Приватна бібліотека в українській культурі (XI—XVIII ст.) / І. В. Лісова // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. — 2011. — Вип. 17, т. 2. — С. 20—25.
30. Луппов С. П. Польская литература в русских библиотеках и частных книжных собраниях XVII — первой половины XVIII века : (из истории русско-польских культурных связей) / С. П. Луппов // Книга: Исследования и материалы. — М., 1977. — Сб. 34. — С. 47—60.
31. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767). Ч. 1 (1717—1725) / Я. А. Маркович. — К.: тип. Корчак-Новицкого, 1893. — 329 с.
32. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767). Ч. 12 (1726—1737 гг.) / Я. А. Маркович. — К.: тип. Корчак-Новицкого, 1895. — 385 с.
33. Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. 1 / Я. А. Маркович. — М.: изд. Александра Марковича, 1859. — 520 с.
34. Модзалевский В. З історії книги на Україні / В. Модзалевський // Книгарь. — 1918. — Січень. — Ч. 5. — С. 235—238.
35. Нудьга Г. А. На літературних шляхах: дослідження, пошуки, знахідки / Г. А. Нудьга. — К.: Дніпро, 1990. — 349 с.
36. Павленко С. О. Іван Мазепа і книга / С. О. Павленко // Бібліотечний вісник. — 1994. — № 3. — С. 26—28.
37. Панашенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. / В. В. Панашенко // Український історичний журнал. — 1972. — № 2. — С. 107—109.
38. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. 1 / Н. Полонська-Василенко. — Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1965. — 397 с.
39. Сементовський Н. М. Старина малороссийская, запорожская и донская / Н. М. Сементовський. — СПб.: тип. И. Фишона, 1846. — 64 с.
40. Седих В. В. Приватні бібліотеки "золотого віку" української культури (друга половина XVII — остання чверть XVIII ст.) / В. В. Седих, М. Г. Войнова // Регіональні проблеми розвитку українознавства Східної України : матеріали Наук.-практ. конф., 10 верес. 2003 / [редкол.: В. В. Мірошникова та ін.]. — Х., 2003. — С. 67—78.
41. Січинський В. Іван Мазепа: Людина і меценат / В. Січинський. — Філадельфія: [б. в.], 1951. — 52 с.
42. Ульяновський В. Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1994. — С. 418—497.
43. Халебський П. Україна — земля козаків: подорожній щоденник / Павло Халебський. — К.: Укр. письменник: Ярослав Вал, 2008. — 293 с.
44. Хотеев П. И. Книга в России в середине XVIII века: Частные книжные собрания / П. И. Хотеев. — Л.: Наука, 1989. — 140 с.
45. Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время / И. А. Чистович. — СПб.: тип. Имп. акад. наук, 1868. — 752 с.
46. Шевчук В. О. Самійло Величко та його літопис: [передмова] / В. О. Шевчук // Самійло Величко. Літопис. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>. — Назва з екрана.
47. Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651—1709) / И. А. Шляпкин. — СПб.: тип. А. Траншель, 1891. — 562 с.
48. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. Т. 1 / Д. І. Яворницький. — Львів: Світ, 1990. — Т. 1. — С. 217—319 с.

Исследуются история формирования, состав, круг читателей книжных собраний украинской казацкой старшины в конце XVII—XVIII вв. Анализируются особенности развития отдельных библиотек различных представителей казацкой старшины, их личные читательские потребности и интересы.

The formation, composition, terms of readers of the book collections of the Ukrainian Cossack foremen in the end 17—18th centuries are investigated. Features of development of separate libraries of some Cossack representatives, their reader's personal needs and interests are analyzed.

Надійшла в редакцію 4 вересня 2013 року